

Michał Piech¹

Postępowanie dowodowe w przypadku usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub obrońcy (art. 378a Kodeksu postępowania karnego)

Evidentiary Proceedings in the Event of a Justified Absence of the Accused or Defence Counsel
(Article 378a of the Code of Criminal Procedure)

1. Niniejszy artykuł poświęcono przepisowi art. 378a Kodeksu postępowania karnego², który wszedł w życie 5 października 2019 r.³ Regulacja ta wprowadziła możliwość przeprowadzenia postępowania dowodowego podczas usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub jego obrońcy. Zważywszy na konsekwencje nowej instytucji dla uczestników procesu, warto bliżej przyjrzeć się jej konstrukcji normatywnej.

2. Przepis art. 378a k.p.k. wpisuje się w szersze zagadnienie obecności oskarżonego i obrońcy na rozprawie. Zgodnie z regułą wysłowioną w art. 374 k.p.k. oskarżony ma prawo brać udział w rozprawie. Jego uzupełnieniem i rozwinięciem jest art. 390 § 1 k.p.k., dający oskarżonemu prawo do obecności przy wszystkich czynnościach postępowania dowodowego (z wyjątkami przewidzianymi przez art. 390 § 2 i 3 k.p.k.). Normy dekodowane z powyższych jednostek redakcyjnych stanowią gwarancję uprawnień wpływających z innych norm rangi kodeksowej i konstytucyjnej⁴.

¹ Michał Piech – dr, adwokat / Ph.D., attorney; ORCID: 0000-0002-7421-6619; ✉ michal.piech@adwokatura.pl.

² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 2020, poz. 30 tekst jedn. ze zm., dalej: k.p.k.

³ Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2019, poz. 1694, dalej: nowelizacja z 2019 r.

⁴ Jak trafnie wskazali B. Sygit, A. Ważny, *Prowadzenie...*, s. 493: „obecność oskarżonego na rozprawie głównej nie stanowi wartości samej w sobie, lecz jest warunkiem

Wyjątki od zasady wskazanej w art. 374 k.p.k. znajdują się w przepisach art. 375–377 k.p.k.⁵ Dopuszczają one możliwość prowadzenia rozprawy pod nieobecność oskarżonego jako sankcję za niewłaściwe zachowanie się oskarżonego na sali rozpraw bądź też w przypadkach dobrowolnej rezygnacji przez oskarżonego z tego uczestnictwa.

Obrońca z kolei swoją legitymację do uczestniczenia w czynnościach procesowych czerpie z uprawnień samego oskarżonego. Jak podają S. Waltoś i P. Hofmański: „Jeżeli więc ustawa uprawnia oskarżonego na przykład do obecności przy określonej czynności, to oznacza to, że upoważniony do tej obecności został również jego obrońca”⁶.

Gwarancją wskazanych uprawnień jest obowiązek nałożony na organ procesowy zawiadomiania osób uprawnionych o czasie i miejscu czynności procesowej (art. 117 § 1 k.p.k.). Funkcję gwarancyjną pełni również przepis art. 117 § 2 k.p.k., zgodnie z którym czynności nie przeprowadza się w przypadku niestawiennictwa osoby uprawnionej w trzech przypadkach:

- 1) jeżeli osoba uprawniona nie stawiła się, a brak dowodu, że została o niej powiadomiona,
- 2) jeżeli zachodzi uzasadnione przypuszczenie, że niestawiennictwo wynikało z powodu przeszkód żywiołowych lub innych wyjątkowych przyczyn,
- 3) gdy osoba ta usprawiedliwiła należycie niestawiennictwo i wnosi o nieprzeprowadzenie czynności bez jej obecności.

Nowelizacją z 2003 r.⁷ dodano § 2a, zaostrzając rygory usprawiedliwienia nieobecności z powodu choroby poprzez wprowadzenie wymogu

najważniejszym realizacji wielu zasad procesowych, takich jak: bezpośredniości, jawności, ustności, kontrydiktoryjności i prawa do obrony”. Por. P. Wiliński, *Zasada...*, s. 399–408; S. Stachowiak, *Rozprawa...*, s. 9. Należałoby jeszcze dodać do tego katalogu zasadę równości broni procesowej i zasadę prawdy materialnej.

⁵ Ramy niniejszego artykułu uniemożliwiają obszerniejsze odniesienie się do problematyki prowadzenia rozprawy w trybie zwyczajnym pod nieobecność oskarżonego. Szerzej na ten temat zob.: S. Stachowiak, *Rozprawa...*, s. 7–17; A. Murzynowski, *Dyrektywa...*, s. 7–21; M. Urbaniak, *Prowadzenie...*, s. 49–59; B. Sygit, A. Ważny, *Prowadzenie...*, s. 493–508; D. Drajewicz, *Nieobecność...*, nr 5, s. 25–50; D. Drajewicz, *Nieobecność...*, nr 7–8, s. 39–56; D. Drajewicz, *Nieobecność...*, nr 11–12, s. 99–109.

⁶ S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces*, s. 315–316.

⁷ Ustawa z dnia 10 stycznia 2003 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Przepisy wprowadzające Kodeks postępowania karnego, ustawy o świadku koronnym oraz ustawy o ochronie informacji niejawnych, Dz.U. 2003, nr 17, poz. 155 ze zm.

potwierdzenia choroby zaświadczeniem wystawionym przez lekarza. Następnie w 2007 r. znowelizowano brzmienie art. 117 § 2a k.p.k.⁸, wprowadzając obowiązek potwierdzenia choroby przez lekarza sądowego⁹.

Do czasu wejścia w życie nowelizacji z 2019 r. rozpoznanie sprawy z naruszeniem zasad obecności na rozprawie, chociażby w części, stanowiło obrazę przepisów postępowania określoną w art. 439 § 1 pkt 11 k.p.k. (jeżeli sprawę rozpoznano podczas obowiązkowej obecności oskarżonego) lub art. 438 pkt 2 k.p.k. (gdy obecność oskarżonego była wyłącznie jego prawem)¹⁰. Dodatkowo art. 540b k.p.k.¹¹ umożliwił wznowienie postępowania sądowego zakończonego prawomocnym orzeczeniem wydanym pod nieobecność oskarżonego i jego obrońcy, jeżeli oskarżonemu nie doręczono zawiadomienia o terminie posiedzenia lub rozprawy.

Przepis art. 117 k.p.k. w brzmieniu obowiązującym przed wejściem w życie nowelizacji z 2019 r. stanowił kompromis pomiędzy – z jednej strony – prawem do obrony, zasadą kontradiktoryjności, jawności, bezpośredniości, ustności i z drugiej strony – zasadą szybkości postępowania. Wąsko zakreślone przypadki, w których nieobecność była uznawana za usprawiedliwioną, miały po pierwsze – skutecznie przeciwdziałać obstrukcji procesowej stron przejawiającej się w umyślnym niestawieniu poddyktowanym taktyką procesową nakierowaną na przewlekanie procesu, a po drugie – stanowić bezpieczniki przed arbitralną decyzją organu procesowego o prowadzeniu rozprawy podczas usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego i obrońcy, wskutek czego gwarancje procesowe zostałyby sprowadzone do przepisów o charakterze instrukcyjnym, których przekroczenie nie pociąga za sobą żadnych faktycznych konsekwencji. Ustawodawca postanowił jednak wprowadzić do Kodeksu postępowania karnego przepis art. 378a k.p.k., który postawił pod znakiem zapytania wszelkie normy gwarancyjne, o których wyżej była mowa.

⁸ Ustawa z dnia 15 czerwca 2007 r. o lekarzu sądowym, Dz.U. 2007, nr 123, poz. 849 ze zm., dalej: u.l.s.

⁹ Zgodnie z art. 2 ust. 1 u.l.s.: „Lekarzem sądowym w rozumieniu ustawy jest lekarz, z którym prezes sądu okręgowego zawarł umowę o wykonywanie czynności lekarza sądowego”.

¹⁰ P. Wiliński, *Zasada...*, s. 407–408.

¹¹ Przepis art. 540b k.p.k. dodano ustawą z dnia 29 lipca 2011 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Dz.U. 2011, nr 191, poz. 1135.

3. Po tych uwagach wstępnych przejdźmy do analizy znamion art. 378a k.p.k. Przepis art. 378a § 1 k.p.k. podaje, że jego zastosowanie dopuszczalne jest w przypadku usprawiedliwionego niestawiennictwa oskarżonego lub obrońcy. Składające się na ten fragment normy człony oddzielone są od siebie łącznikiem „lub”, co nawiązuje do alternatywy zwykłej, interpretowanej w sposób następujący: „cechą istotną «alternatywy zwykłej» jest, że jest to zdanie złożone z dwóch członów (składników) połączonych spójką międzydaniową, jak «lub», «albo», «czy» itd., które jest prawdziwe wtedy i tylko wtedy, gdy co najmniej jeden składnik jest zdaniem prawdziwym; a więc prawdziwymi mogą być również oba zdania”¹². Oznacza to, że zastosowanie art. 378a k.p.k. możliwe jest nie tylko w przypadku, kiedy nieobecny jest wyłącznie oskarżony, albo kiedy nieobecny jest wyłącznie obrońca, ale także wówczas, gdy żaden z nich (a zatem zarówno oskarżony, jak i jego obrońca) nie jest obecny w trakcie przeprowadzanych czynności.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na niekonsekwencję ustawodawcy i niespójność w ramach nowelizacji z 2019 r. Dodany art. 117 § 3a k.p.k. stanowi, że w razie niestawiennictwa strony należycie zawiadomionej o czynności procesowej, niezależnie od jego przyczyny, można przeprowadzić tę czynność, jeżeli stawił się jej obrońca lub pełnomocnik. Trudno zrozumieć, czym podyktowana jest ta odmienność od brzmienia art. 378a k.p.k. Jeżeli bowiem z treści dodanego § 3a wynika, że zdaniem ustawodawcy względy gwarancyjne wymagają obecności obrońcy lub pełnomocnika przy czynności procesowej, to niezrozumiałe jest pozbawienie tych gwarancji przez art. 378a k.p.k., który podczas przewodu sądowego jako *lex specialis* wyłącza zastosowanie art. 117 § 3a będącego *lex generali*.

4. Przepis art. 378a § 1 k.p.k. wskazuje, że nawet jeżeli oskarżony lub jego obrońca należycie usprawiedliwili swoje niestawiennictwo, to sąd „w szczególnie uzasadnionych wypadkach, może przeprowadzić postępowanie dowodowe”. Jedynym normatywnym warunkiem zastosowania art. 378a § 1 k.p.k. jest zatem uznanie przez sąd, że zachodzi przypadek „szczególnie uzasadniony”. Warto na chwilę zatrzymać się nad tą

¹² W. Wolter, M. Lipczyńska, *Elementy...*, s. 81. Por. J. Petzel, w: *Logika...*, s. 79; O. Nawrot, *Wprowadzenie...*, s. 133–134; Z. Ziemiński, *Logika...*, s. 78–79, 86–88.

przesłanką. W uzasadnieniu projektu wskazano, że chodzi o te przypadki przeprowadzenia dowodu: „gdy na kolejnym terminie rozprawy, na którym z formalnego punktu widzenia według aktualnego stanu prawnego mógłby być przeprowadzony, może nie być już takiej możliwości. Przykładowo, świadek wyjedzie na stałe za granicę, zmieni miejsce pobytu, tak że nie będzie ono do ustalenia przez sąd, lub umrze”¹³.

Powyższe przykłady stanowią częściowe powtórzenie brzmienia art. 391 § 1 k.p.k. Tymczasem orzecznictwo wydawane na gruncie tego przepisu wskazuje, że ze względów gwarancyjnych niedopuszczalne jest antycypowanie i domniemywanie tego typu okoliczności, a każdorazowo konieczne jest ich jednoznaczne potwierdzenie w stosowny sposób¹⁴. Uzasadnienie aktu normatywnego nie jest jednak wiążące dla interpretatora, jakkolwiek pokazuje intencje ustawodawcy. Dlatego dyspozycja przepisu art. 378a k.p.k. nie ogranicza jego zastosowania do okoliczności podanych w uzasadnieniu nowelizacji z 2019 r.

Jakkolwiek przepis art. 378a k.p.k. ma charakter wyjątkowy i w związku z tym nie może podlegać wykładni rozszerzającej, przesłanka jego zastosowania („w szczególnie uzasadnionych wypadkach”) pozostawia pole do zbyt szerokiej interpretacji. Nietrudno podać przykłady. Składanie zeznań każdorazowo wiąże się z dużym stresem osób stawiających się na sali sądowej i w przypadku usprawiedliwionego niestawiennictwa oskarżonego lub obrońcy nietrudno będzie odebrać oświadczenie od świadka, że jego stawiennictwo na kolejnym terminie rozprawy będzie utrudnione, co otworzy sądowi możliwość przeprowadzenia dowodu w oparciu o dyspozycję art. 378a k.p.k. W konsekwencji nie można wykluczyć sytuacji, że stosowanie art. 378a k.p.k. będzie nadużywane.

5. Na plus nowej regulacji należy zaliczyć fakt, że dla zastosowania trybu z art. 378a k.p.k. wymagane jest prawidłowe zawiadomienie (wezwanie) osób uprawnionych o czasie i miejscu czynności procesowej,

¹³ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw wraz z uzasadnieniem z dnia 21 lutego 2019 r., druk nr 3251, Sejm VIII kadencji, s. 44.

¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 czerwca 1997 r., III KKN 114/96; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 października 1997 r., V KKN 355/97; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 11 marca 2003 r., V KK 150/02; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 lipca 2015 r., III KK 39/15; wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 5 kwietnia 2017 r., II AKa 274/16.

zgodnie z regułą statuowaną przez art. 117 § 1 k.p.k. Wynika to ze sformułowania „będąc zawiadomiony o jej terminie” (§ 1). Tym samym nieprawidłowo zaadresowane zawiadomienie (wezwanie) do stawiennictwa lub inne błędy pracowników sekretariatu sądu, czy nierzetelność po stronie operatora pocztowego (nieprawidłowo wypełnione awizo, brak pozostawienia awizo itp.), nie rodzą dla stron negatywnych konsekwencji procesowych¹⁵. W tego typu przypadkach konieczne jest wyznaczenie innego terminu czynności i ponowne, prawidłowe wezwanie lub zawiadomienie wszystkich osób uprawnionych.

6. Na postanowienie sądu w przedmiocie przeprowadzenia postępowania dowodowego pod usprawiedliwioną nieobecność oskarżonego lub obrońcy zażalenie nie przysługuje. Możliwości takiej nie przewiduje ustawa (art. 459 § 2 k.p.k.), a ponadto postanowienie to ani nie dotyczy środka zabezpieczającego (art. 459 § 2 k.p.k.), ani nie zamyka drogi do wydania wyroku (w rozumieniu art. 459 § 1 k.p.k.). Przepis art. 378a § 3 k.p.k. wprowadza jednak szczególny tryb odwołania od decyzji sądu o przeprowadzeniu określonych czynności postępowania dowodowego w czasie usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub jego obrońcy. Ów szczególny środek odwoławczy określono jako „wniosek o uzupełniające przeprowadzenie dowodu”.

Z art. 378a k.p.k. należy odczytać następujące warunki dopuszczalności omawianego wniosku:

- 1) złożenie wniosku w odpowiednim terminie, tj. najpóźniej na kolejnym terminie rozprawy,
- 2) wykazanie, że sposób przeprowadzenia dowodu naruszał gwarancje procesowe,
- 3) wykazanie zakresu naruszenia gwarancji procesowych, tj. w których fragmentach konieczne jest ponowne przeprowadzenie dowodu.

7. Pierwszym z warunków dopuszczalności wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu jest złożenie go w odpowiednim terminie. Termin ten został określony w przepisie art. 378 § 3 k.p.k. w sposób następujący: „najpóźniej na kolejnym terminie rozprawy, o którym był

¹⁵ Problem nieprawidłowego funkcjonowania operatora pocztowego nie jest czysto teoretyczny, ale został dostrzeżony także przez Trybunał Konstytucyjny – wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 października 2002 r., SK 6/02.

należy zawiadomiony przy jednoczesnym braku procesowych przeszkód do jego stawiennictwa”.

Należy zadać pytanie o charakter tego terminu. Odpowiedź ma znaczenie z punktu widzenia skutków jego przekroczenia. Ponadto z odpowiedzią wiąże się zagadnienie następujące: czy wskutek niezłożenia niniejszego wniosku albo jego nieskutecznego złożenia oskarżony lub jego obrońca tracą możliwość podnoszenia zarzutów związanych z przeprowadzeniem dowodów w trybie przepisu art. 378a k.p.k.? Mówiąc innymi słowy: czy w przypadkach, o których wyżej mowa, zarzuty związane ze sposobem procedowania dowodów pod usprawiedliwioną nieobecność oskarżonego lub obrońcy nie będą mogły być skutecznie podnoszone w apelacji, w kasacji lub w innym środku odwoławczym (zwyčajnym lub nadzwyczajnym) przewidzianym przez przepisy prawa?

Pierwsza wątpliwość wymaga odwołania się do kategorii terminów w procesie karnym. Dla naszych rozważań istotna jest klasyfikacja terminów procesowych z punktu widzenia następstw ich niezachowania. Biorąc pod uwagę to kryterium, S. Waltoś i P. Hofmański rozróżniają terminy zawite, prekluzyjne i instrukcyjne¹⁶. Rozstrzygając, jaki charakter ma termin do złożenia wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu, należy *a limine* odrzucić możliwość zakwalifikowania go jako terminu instrukcyjnego. Mają one bowiem charakter porządkowy, ich przekroczenie nie pozbawia skuteczności czynności procesowej i są adresowane do organów procesowych¹⁷. Pozostają zatem dwie kategorie terminów: zawite i prekluzyjne. Przekroczenie obu z nich wiąże się z bezskutecznością danej czynności, przy czym, co istotne, terminy zawite mogą być przywracane (art. 126 k.p.k.).

Kodeks postępowania karnego definiując terminy zawite podaje, że zawite są terminy do wnoszenia środków zaskarżenia oraz inne, które ustawa za zawite uznaje (art. 122 § 1 k.p.k.). Terminy prekluzyjne nie

¹⁶ S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces...*, s. 64–65. Por. J. Skorupka, w: *Proces...*, s. 364–369. Podobną klasyfikację przedstawiają T. Grzegorzcyk i J. Tylman (T. Grzegorzcyk, J. Tylman, *Polskie...*, s. 422–427), przy czym podział ten w ich ujęciu nie jest zupełny, albowiem autorzy ci wyróżniają dodatkowo „terminy o jeszcze innych konsekwencjach”, „terminy inne” (T. Grzegorzcyk, J. Tylman, *Polskie...*, s. 426–427). Na czwartą kategorię terminów wskazują także R. Koper (R. Koper, w: *Proces...*, s. 291–293) i H. Paluszkiwicz (H. Paluszkiwicz, w: *Postępowanie...*, s. 256).

¹⁷ S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces...*, s. 65; T. Grzegorzcyk, J. Tylman, *Polskie...*, s. 426; R. Koper, w: *Proces...*, s. 293; H. Paluszkiwicz, w: *Postępowanie...*, s. 255.

posiadają definicji legalnej, niemniej w procesie wykładni z pomocą przychodzi literatura przedmiotu. T. Grzegorzcyk i J. Tylman przykładowo wskazują, że: „ustalenie, czy dany termin ma charakter prekluzyjny, uzależnione jest od kontekstu jego uregulowania. Musi to być unormowanie, z którego jasno wynika, że jego upływ powoduje nieskuteczność czynności i jednoczesną niemożność przywrócenia go zainteresowanemu”¹⁸.

Rozstrzygnięcie, czy termin znajdujący się w art. 378a § 3 k.p.k. („najpóźniej na kolejnym terminie rozprawy”) jest terminem zawitym, czy prekluzyjnym, nie jest łatwe. Za uznaniem terminu za prekluzyjny przemawia brzmienie przepisu i zdaje się jednoznaczne wskazanie ustawodawcy, że wskazany termin jest ostateczny. Na termin prekluzyjny wydaje się wskazywać także wykładnia funkcjonalna: przepis ma mieć charakter dyscyplinujący strony i przyspieszyć postępowanie karne, a nie generować dodatkowe czynności związane z przywracaniem terminu.

Niemniej uznanie terminu z art. 378a § 3 k.p.k. za termin prekluzyjny, a tym samym nieprzywracalny, pociągałoby za sobą konsekwencje nieakceptowalne z punktu widzenia zasady prawdy materialnej i prawa do obrony. Wystarczy wyobrazić sobie sytuację, kiedy to w procesie brak obrońcy, a oskarżony nie potrafi dostatecznie uzasadnić wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu, wskutek czego wniosek ten jest nieskuteczny. Nawet późniejsze powołanie obrońcy z wyboru nie byłoby w stanie naprawić zaistniałej sytuacji w związku z brakiem szans na przywrócenie terminu – tym samym poza kontrolą oskarżonego, poza jakąkolwiek faktyczną weryfikacją dopuszczonych i przeprowadzonych w trybie art. 378a k.p.k. dowodów mogłyby być nawet wszystkie dowody wskazujące na winę oskarżonego. *De lege lata* pewnym rozwiązaniem byłoby wyznaczenie obrońcy z urzędu celem przygotowania wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu (zaobserwowana nieporadność oskarżonego jest dostateczną podstawą do takiej decyzji w związku z brzmieniem art. 79 § 2 k.p.k.). Inną opcją *de lege ferenda* byłoby wprowadzenie wymogu sporządzania przedmiotowego wniosku przez obrońcę.

Uznanie omawianego terminu za prekluzyjny byłoby także nie do zaakceptowania z punktu widzenia realności środka odwoławczego od orzeczenia sądu I instancji. Chodzi o przypadki, kiedy w czasie

¹⁸ T. Grzegorzcyk, J. Tylman, *Polskie...*, s. 424. Do kontekstu uregulowania odwołuje się także R. Koper (R. Koper, w: *Proces...*, s. 292).

usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub obrońcy doszło do obrazy przepisów prawa procesowego, tyle że specyfika terminu prekluzyjnego określonego w art. 378a k.p.k. uniemożliwia czy to ponowne przeprowadzenie dowodu, czy też przeprowadzenie go w uzupełniającym zakresie przez organ odwoławczy. W ten sposób w postępowaniu odwoławczym organ procesowy i strony postępowania *de facto* traciłoby środki dowodowe, które mogłyby okazać się kluczowe z punktu widzenia realizacji celów procesu zadekretowanych w art. 2 k.p.k.

Analiza terminu z § 3 z uwzględnieniem kontekstu regulacji może zatem doprowadzić interpretatora do błędnych wniosków. Konieczne jest zatem poszukanie innych wskazówek.

Odpowiedź wydaje się tkwić w treści przepisu art. 122 § 1 k.p.k. Wskazano w nim bowiem, że za terminy zawite należy uznać terminy do wniesienia środków zaskarżenia. Może więc przesądzenie, że wniosek o uzupełniające przeprowadzenie dowodu stanowi środek zaskarżenia, pomoże rozwiązać problem?

W literaturze przedmiotu różnie definiuje się środki zaskarżenia. Przykładowo T. Grzegorzczak i J. Tylman dzielą środki zaskarżenia na zwyczajne i nadzwyczajne, a te pierwsze dzielą na środki odwoławcze, sprzeciwy, quasi-sprzeciwy, odwołania i inne środki zaskarżenia¹⁹. Pomimo podobieństw definicji środków zaskarżenia u innych autorów, różnice są dostrzegalne²⁰. Niejednorodność klasyfikacji prowadzi do wniosku, że nie obowiązuje zasada *numerus clausus* środków zaskarżenia. Ustawodawca może więc decydować o ustanawianiu nowych form wzruszania decyzji procesowych, które zakwalifikowalibyśmy do środków zaskarżenia, ale które niekoniecznie muszą zawierać w sobie elementy wyłącznie

¹⁹ T. Grzegorzczak, J. Tylman, *Polskie...*, s. 817.

²⁰ S. Waltoś i P. Hofmański (S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces...*, s. 331) środki zaskarżenia dzielą na zwyczajne i nadzwyczajne, a środki zaskarżenia zwyczajne na środki odwoławcze, sprzeciwy i quasi-sprzeciwy oraz wnioski o przeprowadzenie kontroli z urzędu. W ujęciu M. Cieślaka (M. Cieślak, *Polska...*, s. 304) środki zaskarżenia dzielą się na środki odwoławcze (te zaś na zwyczajne środki odwoławcze, nadzwyczajne środki odwoławcze i odwołania), sprzeciwy i quasi-sprzeciwy, a ponadto środki skierowane ku uruchomieniu kontroli z urzędu. Z kolei K. Marszał (K. Marszał, w: *Proces...*, s. 666) środki zaskarżenia dzieli na środki odwoławcze, sprzeciwy i quasi-sprzeciwy, odwołania do składu sądu, wnioski o stwierdzenie nieważności w trybie ustawy z 1991 r. i inne środki zaskarżenia. Klasyfikacje podobne do wyżej przedstawionych odnajdujemy u D. Gruszeckiej (D. Gruszecka, w: *Proces...*, s. 636) i H. Paluszkiewicz (H. Paluszkiewicz, w: *Postępowanie...*, s. 549).

któregoś ze znanych obecnie zwyczajnych lub nadzwyczajnych środków zaskarżenia. Nie jest wykluczone wprowadzenie środków zaskarżenia hybrydalnych, posiadających cechy więcej niż jednego środka zaskarżenia. Zabrzmiałoby to jak truizm, ale to nie znane w piśmiennictwie klasyfikacje ograniczają ustawodawcę w działalności legislacyjnej, ale jest wręcz odwrotnie – aktualne konstrukcje normatywne znane nauce procesu karnego determinują prezentowane klasyfikacje.

Czy zatem wniosek o uzupełniające przeprowadzenie dowodu można zakwalifikować jako środek zaskarżenia? Ramy artykułu uniemożliwiają pogłębioną analizę cech środków zaskarżenia, niemniej analiza charakteru wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu wydaje się wskazywać, że stanowi on nowy środek zaskarżenia nieznanый dotychczas ustawie. Samo sformułowanie „wniosek” również zdaje się sugerować, że chodzi o środek zaskarżenia, a pojęcie to należy w tym kontekście zinterpretować jako synonim wyrażenia „skarga”.

Tym samym odpowiedź na pytanie o charakter terminu do złożenia wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu dało nie odwołanie się do kontekstu regulacji, ale przesądzenie, że wniosek ten powinien zostać zakwalifikowany jako środek zaskarżenia, co oznacza, że termin z § 3 należy uznać za zawity.

8. Drugi warunek dopuszczalności wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu określono w art. 378a § 5 k.p.k. jako konieczność udowodnienia, że: „sposób przeprowadzenia dowodu (...) naruszał gwarancje procesowe”. Wyrażenie to jest bardzo ogólne, dlatego należy zastanowić się, jak je odczytywać. Wydaje się, że dla wykazania tej przesłanki konieczne jest dowiedzenie dwóch elementów: po pierwsze, że wadliwy był sposób przeprowadzenia dowodu i po drugie, że naruszał on gwarancje procesowe. Należy uznać, że sposób przeprowadzenia dowodu jest wadliwy w rozumieniu art. 378a § 5 k.p.k. wówczas, kiedy narusza normy postępowania dowodowego znajdujące się w Kodeksie postępowania karnego. Jeżeli chodzi o drugi z elementów, to trzeba go chyba odczytywać podobnie, jak odczytuje się drugi człon przepisu art. 438 pkt 2 k.p.k., a zatem, że potrzebne jest wykazanie, że wadliwe przeprowadzenie dowodu mogło mieć rzeczywisty wpływ na ograniczenie gwarancji procesowych. Innymi słowy, jeżeli pomimo naruszenia przepisów regulujących postępowanie dowodowe nie dojdzie do

naruszenia gwarancji procesowych, to wniosek o ponowne przeprowadzenie dowodu nie może zostać uznany za skuteczny.

Powyższe generuje jednak pewien problem. Na przestrzeni ostatnich lat kolejne nowelizacje Kodeksu postępowania karnego ograniczały obowiązki spoczywające na sędzi, przerzucając odpowiedzialność za wynik postępowania dowodowego na strony. W związku z tym trzeba postawić pytanie o treści następującej: czy zmiana charakteru przepisów z generujących obowiązek po stronie sądu, na przepisy przydające sądowi jedynie określone uprawnienie, wyłącza tę grupę przepisów z norm, których niezastosowanie przez sąd na etapie postępowania dowodowego dopuszcza skuteczne złożenie wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu? Wykładnia literalna wskazywałaby, że odpowiedź powinna być twierdząca. Tylko że wówczas spod jakiegokolwiek kontroli wyłączono by przypadki naruszenia pewnej grupy przepisów postępowania dowodowego. Z punktu widzenia praw uczestników procesu, a także ogólnych zasad i założeń procesu, jest to nieakceptowalne. Problem bowiem w tym, że istotą regulacji z art. 378a k.p.k. jest nieobecność oskarżonego i obrońcy, którzy nie mają możliwości skorzystania ze swoich uprawnień.

9. Jakkolwiek trzeci warunek dopuszczalności wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu nie jest w ustawie wskazany wprost, należy go dekodować z brzmienia art. 378a § 6 k.p.k. Przepis ten stanowi: „W razie uwzględnienia wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu sąd przeprowadza dowód uzupełniająco, jedynie w zakresie, w którym wykazano naruszenie gwarancji procesowych”. Tym samym nie powtarza się czynności procesowej w całości, ale tylko w określonej części. Wprowadzenie do wymogów omawianego wniosku konieczności wykazania zakresu naruszenia gwarancji procesowych powoduje, że składający wniosek ma realny wpływ na zakres postępowania dowodowego. W przeciwnym razie, w sytuacji niewskazania, w którym fragmencie dowód przeprowadzono wadliwie, mogłoby dojść do takiej sytuacji, że sąd przeprowadziłby dowód uzupełniająco, ale w części, do której oskarżony lub obrońca nie mieli zastrzeżeń.

10. Jeżeli chodzi o formę wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu, to w braku przepisów szczególnych należy uznać w myśl art. 116 k.p.k., że może on zostać złożony zarówno w formie pisma

procesowego, jak i ustnie do protokołu rozprawy, przy czym względy gwarancyjne optują za drugim rozwiązaniem. Tym bardziej, że we wniosku należy wykazać zaistnienie określonych przesłanek, co w przypadku krótkiego, ustnego, lapidarnego złożenia wniosku może skutkować jego nieuwzględnieniem.

11. Niepokój budzi tryb rozpatrywania wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu. Rozpoznawany jest on przez tego samego sędziego, który uprzednio stwierdził, że zachodzi szczególna okoliczność uprawniająca do przeprowadzenia postępowania dowodowego w czasie usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub jego obrońcy. Wniosek ten nie jest nawet rozpatrywany w ramach tzw. instancji poziomej, która i tak w przeszłości poddawana była krytyce jako niedostatecznie gwarantująca efektywność środka odwoławczego²¹.

Oceniając tryb rozpoznania tego środka zaskarżenia, należy zwrócić uwagę na jeden z warunków jego dopuszczalności: jest nim konieczność wykazania, że sposób przeprowadzenia dowodu naruszał gwarancje procesowe (§ 5). W ten sposób sąd, uwzględniając omawiany wniosek, automatycznie przyznaje, że sposób przeprowadzenia przez niego dowodu naruszył którąś z gwarancji procesowych. Istnieje zatem niebezpieczeństwo, że psychologiczna obawa przed upokorzeniem, kompromitacją, a także przed postępowaniem dyscyplinarnym, będą stanowiły skuteczną tamę przed uwzględnianiem tych wniosków w praktyce.

Powyższe uwagi prowadzą do konkluzji, że dostępność wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu ma charakter pozorny. Tymczasem z orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego wynika, że gwarancje konstytucyjne (w tym oczywiście o charakterze karnoprosesowym) muszą zostać zagwarantowane na poziomie ustawowym w sposób rzeczywisty, a nie stwarzający jedynie pozór istnienia tego prawa²². Należy

²¹ S. Waltoś, *Problemy...*, s. 42. Zob. także wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 marca 2014 r., SK 25/13. Zwolennikiem szerszego wykorzystania tzw. instancji poziomej jest z kolei G. Artymiak (G. Artymiak, „*Instancja...*”, s. 597–600). Warto jednak nadmienić, że Trybunał Konstytucyjny (postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 listopada 2009 r., S 7/09) uznał, że przypadki „poziomego” środka zaskarżenia mieszczą się w systemie i są zgodne z Konstytucją.

²² Trybunał Konstytucyjny stwierdził: „ustawodawca nie może tworzyć konstrukcji normatywnych, które są niewykonalne, stanowią złudzenie prawa i w konsekwencji dają jedynie pozór ochrony interesów jednostki” – orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 marca 1993 r., K 9/92`.

uznać, że środek zaskarżenia w postaci wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu nie spełnia tego wymogu i tylko pozornie przyznaje oskarżonemu lub jego obrońcy określone uprawnienia. Zmiana trybu rozpatrywania omawianego wniosku powinna być rozpatrywana w kategoriach postulatu *de lege ferenda*, dążąc przynajmniej do rozpatrywania go w ramach instancji poziomej, będącej *minimum minimorum* z punktu widzenia gwarancji procesowych.

12. Czas na kolejne pytanie: czy brzmienie art. 378a k.p.k. wprowadza jakiegokolwiek ograniczenie co do zakresu postępowania dowodowego mogącego zostać przeprowadzonym podczas usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub obrońcy?

Przepis art. 378a k.p.k. wypowiada się w tej materii dość lakonicznie, mówiąc ogólnie o postępowaniu dowodowym. Wskutek braku jakiegokolwiek ograniczenia należy uznać, że w trybie przewidzianym przez art. 378a § 1 k.p.k. dopuszczalne jest przeprowadzenie całego postępowania dowodowego. Oznacza to tym samym, że dyspozycja art. 378a k.p.k. dopuszcza przeprowadzenie czynności dowodowych niepowtarzalnych. To kolejny mankament tej regulacji. Charakter czynności niepowtarzalnych powoduje bowiem, że nawet jeżeli wniosek z art. 378a § 6 k.p.k. zostanie skutecznie złożony, to niejednokrotnie uzupełniające przeprowadzenie dowodu będzie niemożliwe.

13. Czy po przeprowadzeniu czynności dowodowych podczas usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub jego obrońcy sąd ma uprawnienie do tego, aby natychmiast po zakończeniu czynności podjętych w trybie art. 378a k.p.k. zamknąć przewód sądowy i na tej samej rozprawie ogłosić wyrok?

Na postawione pytanie należy odpowiedzieć przecząco. Po pierwsze, przepis art. 406 k.p.k. regulujący tzw. głosy końcowe stron nie ma charakteru porządkowego, ale stanowi istotną gwarancję procesową praw oskarżonego²³. Należy do istoty prawa do obrony, a ponadto jest przejawem kontrydiktoryjności postępowania jurysdykcyjnego²⁴.

²³ R. Ponikowski, w: *Kodeks...*, s. 1038; P. Wiliński, *Zasada...*, s. 429. Szerzej na temat tzw. prawa do ostatniego głosu oskarżonego zob. P.K. Sowiński, *Ostatnie...*, s. 666–685.

²⁴ Jak pisze P.K. Sowiński, *Ostatnie...*, s. 667: „Zabranie głosu przez wszystkie strony oraz ich przedstawicieli – zgodnie z zasadą *audiatur et altera pars* – służy naświetleniu

Za rozwiązaniem tym przemawia również literalne brzmienie art. 378a k.p.k. i systematyka Kodeksu, zgodnie z którą rozprawa główna składa się z czterech części: rozpoczęcie rozprawy głównej (rozdział 44. k.p.k.), przewod sądowy (rozdział 45. k.p.k.), głosy końcowe (rozdział 46. k.p.k.) i wyrokowanie (rozdział 47. k.p.k.). Tymczasem przepis art. 378a § 1 k.p.k. stanowi wyraźnie: „sąd (...) może przeprowadzić postępowanie dowodowe”. Jak wiadomo, postępowanie dowodowe prowadzone jest wyłącznie w trakcie przewodu sądowego. Co więcej, w innych miejscach Kodeksu postępowania karnego mowa jest o obecności na rozprawie (art. 374–377 k.p.k.). Ustawa wyraźnie zatem rozróżnia pojęcie przewodu sądowego od pojęcia rozprawy, co nie jest bez znaczenia w świetle zasad techniki prawodawczej²⁵. Wniosek z tego następujący: ustawodawca chciał zawęzić zakres zastosowania art. 378a k.p.k. do czynności odbywających się w trakcie przewodu sądowego. Tym samym etap głosów końcowych stron (rozdział 46. k.p.k.) i wyrokowania (rozdział 47. k.p.k.), jakkolwiek mieszczące się w szerszym pojęciu rozprawy, nie są objęte dyspozycją przepisu art. 378a k.p.k. Dlatego nawet jeżeli całe postępowanie dowodowe zostanie przeprowadzone pod usprawiedliwioną nieobecność oskarżonego lub jego obrońcy, na sędzię będzie spoczywał obowiązek wyznaczenia dodatkowego terminu rozprawy i prawidłowego zawiadomienia osób upoważnionych do wzięcia w nim udziału, celem wysłuchania końcowych głosów stron, na którym to terminie dopuszczalne będzie złożenie wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu.

14. W dalszej kolejności należy zająć się zakresem postępowania dowodowego przeprowadzonego wskutek skutecznie złożonego wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu. Zgodnie z brzmieniem art. 378a § 6 k.p.k.: „W razie uwzględnienia wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu sąd przeprowadza dowód uzupełniająco, jedynie w zakresie, w którym wykazano naruszenie gwarancji procesowych, w szczególności prawa do obrony”.

sprawy z różnych pozycji procesowych, dowodząc, iż kontradiktoryjność postępowania jurysdykcyjnego nie jest zasadą li tylko deklarowaną, lecz w pełni realizowaną”. Por. A. Murzynowski, *Dyrektywa...*, s. 13.

²⁵ Zgodnie z § 10 zasad techniki prawodawczej: „Do oznaczenia jednakowych pojęć używa się jednakowych określeń, a różnych pojęć nie oznacza się tymi samymi określeniami” – rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”, Dz.U. 2016, poz. 283 tekst jedn.

Co właściwie oznacza sformułowanie, że dowód przeprowadza się „uzupełniająco, jedynie w zakresie, w którym wykazano naruszenie gwarancji procesowych”? Zwraca uwagę fakt, że nie chodzi o ponowne przeprowadzenie dowodu, tak jak ma to miejsce w przepisie art. 71 Kodeksu postępowania w sprawach o wykroczenia²⁶.

Wyrażenie „uzupełniać” nieobce jest Kodeksowi postępowania karnego. Odnaleźć je można m.in. w art. 120 § 2 k.p.k. (uzupełnienie braków formalnych pisma), art. 151 § 1 k.p.k. (uzupełnienia protokołu), art. 171 § 1 k.p.k. (pytania zmierzające do uzupełnienia wypowiedzi), art. 307 § 1 i 3 k.p.k. (uzupełnienie danych zawartych w zawiadomieniu o przestępstwie), art. 321 § 5 k.p.k. (wniosek o uzupełnienie śledztwa), art. 331 § 1 k.p.k. (postanowienie o uzupełnieniu śledztwa), art. 337 § 3 k.p.k. (uzupełniony akt oskarżenia), art. 344a § 1 i 2 k.p.k. (przekazanie sprawy w celu uzupełnienia śledztwa), art. 405 § 1 k.p.k. (uzupełnienie postępowania dowodowego), art. 445 § 2 i art. 449a § 3 k.p.k. (uzupełnienie apelacji), art. 449a § 1 i 2 k.p.k. (uzupełnienie uzasadnienia wyroku) oraz art. 517g § 2 i art. 517i § 1 k.p.k. (uzupełnienie postępowania dowodowego w postępowaniu przyspieszonym). Brak jednak ustawowej definicji pojęcia „uzupełniać”. Milczy na ten temat także orzecznictwo.

Słownik języka polskiego słowo „uzupełniać” definiuje jako „czynić zupełnym, kompletnym, likwidować braki”²⁷. Podobną definicję odnajdujemy w *Małym Słowniku Języka Polskiego*, gdzie „uzupełniać” definiowane jest jako „czynić zupełnym, zupełniejszym; dopełniać, kompletować, wypełniać braki”²⁸.

Brak jest argumentów za odejściem od słownikowego znaczenia wyrażenia „uzupełniać”. Definicja słownikowa definiuje jednak to pojęcie *in abstracto*, a w procesie karnym każdorazowo na potrzeby danego przypadku konieczne jest ustalenie jego znaczenia *in concreto*. W tym celu należy przeprowadzić proces myślowy, tworząc idealny model procedowania w ramach rozprawy głównej z określonym źródłem dowodu,

²⁶ Ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 r. – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia, Dz.U. 2019, poz. 1120 ze zm., dalej: k.p.w. Dlatego też niezrozumiałe jest odwoływanie się w uzasadnieniu projektu nowelizacji z 2019 r. do brzmienia art. 71 k.p.w. jako przykładu na występowanie tożsamej instytucji w polskim porządku prawnym – projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw wraz z uzasadnieniem z dnia 21 lutego 2019 r., druk nr 3251, Sejm VIII kadencji, s. 43.

²⁷ L. Drabik, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, L. Wiśniakowska, *Słownik...*, s. 1112.

²⁸ *Mały...*, s. 874.

a następnie rozstrzygnąć, których elementów z tego idealnego modelu w zaistniałym stanie faktycznym brak. Te brakujące elementy wyznaczają dopuszczalny zakres postępowania dowodowego w uzupełniającym zakresie, które powinno mieć na celu doprowadzenie do odtworzenia idealnego modelu zbudowanego na początku wskazanego procesu myślowego.

15. Warto podkreślić, że wyrażenie „może przeprowadzić” wskazuje, że przeprowadzenie postępowania dowodowego pod usprawiedliwioną nieobecność oskarżonego lub obrońcy jest uprawnieniem sądu, a nie obowiązkiem. W każdym przypadku sąd może uznać obecność oskarżonego lub obrońcy za niezbędną i wówczas rozprawa winna być odroczone lub przerwana. Jakie to okoliczności powinny odwieść sąd od zastosowania trybu z art. 378a k.p.k.? Należy przykładowo wymienić wzgląd na wagę dowodów, prawdopodobną sprzeczność z innymi, już przeprowadzonymi dowodami, co może wymagać krzyżowych pytań drugiej strony celem weryfikacji wiarygodności dowodu, albo fakt, że planuje się przeprowadzić czynności dowodowe niepowtarzalne.

„Może” nie oznacza jednak „dowolnie”. Przed wejściem w życie nowelizacji z 2019 r. Sąd Najwyższy stwierdził, że wprawdzie w niektórych przypadkach sąd ma prawo przeprowadzić określone czynności w postępowaniu pod nieobecność oskarżonego (art. 375–377 k.p.k.), ale prawo to może zostać zrealizowane jedynie pod warunkiem starannego rozważenia, czy okoliczności sprawy uzasadniają skorzystanie z wyjątku od przepisów gwarantujących oskarżonemu prawo do działania w procesie osobiście²⁹. Użyte w art. 378a § 1 k.p.k. sformułowanie „może przeprowadzić” otwiera pole do takiej wstrzemięzliwej interpretacji także na gruncie obecnego stanu prawnego.

Nawet to nie ratuje jednak wprowadzonej instytucji. Sformułowanie „może przeprowadzić” sprowadza bowiem problem dopuszczalności zastosowania przepisu na pole pozanormatywnych odczuć, uzależniając zakres przestrzegania gwarancji procesowych od praktyki.

16. Z punktu widzenia standardów konstytucyjnych prawo do udziału w rozprawie strony, która należycie usprawiedliwiła swoje niestawiennictwo, należy rozpatrywać m.in. w kontekście prawa do obrony

²⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 lutego 2003 r., IV KKN 355/99.

(art. 42 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³⁰) i prawa do sądu (art. 45 ust. 1 Konstytucji RP) w aspekcie sprawiedliwości proceduralnej.

Trybunał Konstytucyjny niejednokrotnie zabierał głos w sprawie konstytucyjnego prawa do obrony. W szeregu judykatów podnoszono, że prawo do udziału w rozprawie jest jedną z kluczowych gwarancji tego uprawnienia³¹. Nie może to dziwić, skoro w wyroku K 39/07 wskazano, że konstytucyjne prawo do obrony musi być zagwarantowane proceduralnie, po to, aby miało charakter realny i efektywny, a nie iluzoryczny i abstrakcyjny³². Tymczasem to właśnie obecność na rozprawie gwarantuje oskarżonemu możliwość realnej obrony poprzez weryfikację przeprowadzanego materiału dowodowego, dokonywaną chociażby w postaci pytań zadawanych świadkom bądź biegłym, czy składania oświadczeń w odniesieniu do każdego przeprowadzanego dowodu i możliwości ustosunkowania się „na gorąco” do składanych w postępowaniu zeznań. Jakkolwiek przepis art. 378a k.p.k. nie odbiera oskarżonemu prawa do wygłoszenia tzw. ostatniego słowa, dla interesu oskarżonego równie istotne jest zacieranie na bieżąco złego wrażenia wywołanego dowodami niekorzystnymi dla niego, tak aby te niekorzystne oceny nie zakorzeniły się zbyt głęboko w umyśle sędziego.

Jeżeli chodzi o pojęcie sprawiedliwości proceduralnej, to wyinterpretowane ono zostało przez Trybunał Konstytucyjny z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP jako jeden z trzech zasadniczych elementów prawa do sądu³³. Jak pisze P. Wiliński, pojęcie to należy „do klasycznej triady wy-

³⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm., dalej: Konstytucja RP.

³¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 lutego 2004 r., SK 39/02; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 grudnia 2004 r., SK 29/04; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 marca 2007 r., K 47/05; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 kwietnia 2009 r., P 22/07; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 grudnia 2012 r., K 37/11.

³² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 listopada 2007 r., K 39/07. Zob. także wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 maja 2002 r., SK 32/01. Również Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPC) stoi na stanowisku, że konwencyjne prawo do obrony musi być zagwarantowane w sposób rzeczywisty: zob. wyrok ETPC z dnia 9 października 1979 r. w sprawie *Airey v. Irlandia*, skarga nr 6289/73.

³³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 r., K 28/97. Zob. także: wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 czerwca 2002 r., SK 5/02; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 grudnia 2004 r., SK 29/04; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 grudnia 2010 r., P 11/09.

różnianej przez Trybunał Konstytucyjny co najmniej od 1998 r. i wielokrotnie powoływanej w jego orzeczeniach”³⁴.

Trybunał Konstytucyjny, definiując pojęcie sprawiedliwości proceduralnej, stwierdził co następuje: „sprawiedliwość proceduralna należy do istoty konstytucyjnego prawa do sądu, albowiem prawo do sądu bez zachowania standardu rzetelności postępowania byłoby prawem fasadowym. (...) Na zasadę tę składają się co najmniej wymagania: możliwości bycia wysłuchanym”³⁵. W innym orzeczeniu wskazano: „zgodnie z wymogami rzetelnego procesu, uczestnicy postępowania muszą mieć realną możliwość przedstawienia swoich racji, a sąd ma obowiązek je rozważyć”³⁶.

Wysoco wątpliwe, czy regulacja z art. 378a k.p.k. spełnia powyższe konstytucyjne standardy. We wcześniejszych fragmentach niniejszego artykułu autor wywodził, że uregulowanie przesłanek zastosowania art. 378a k.p.k. i regulacja sposobu odwołania się od tego rozstrzygnięcia czynią możliwość realizacji swoich uprawnień procesowych iluzoryczną, co zdaje się uniemożliwiać uznanie tak ukształtowanego postępowania dowodowego za spełniające konstytucyjne standardy wynikające z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP i art. 45 ust. 1 Konstytucji RP.

Normatywna przesłanka przeprowadzenia postępowania dowodowego podczas usprawiedliwionej nieobecności oskarżonego lub obrońcy („w szczególnie uzasadnionych wypadkach”) powinna podlegać ocenie także z punktu widzenia zasady poprawnej legislacji, wyinterpretowanej przez Trybunał Konstytucyjny z zasady demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji RP)³⁷.

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego utrwalił się pogląd, że aby przepis odpowiadał wymogom poprawnej legislacji, muszą być spełnione trzy warunki. Po pierwsze, przepis powinien być tak sformułowany, aby móc w sposób jednoznaczny ustalić, kto i w jakiej sytuacji podlega ograniczeniom. Po drugie, przepis powinien być na tyle precyzyjny, aby zapewniona była jego jednolita wykładnia i stosowanie. Po trzecie, przepis powinien być tak sformułowany, aby zakres jego zastosowania obejmował tylko te sytuacje, w których działający racjonalnie

³⁴ P. Wiliński, *Konstytucyjny...*, s. 212.

³⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 grudnia 2010 r., P 11/09.

³⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 maja 2002 r., SK 32/01.

³⁷ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 czerwca 1992 r., U 6/92.

ustawodawca istotnie zmierzał wprowadzić regulację ograniczającą korzystanie z konstytucyjnych wolności i praw³⁸. Przy czym rola poszczególnych kryteriów składających się na tzw. test określoności prawa zależy od takich czynników, jak rodzaj regulowanej materii, kategoria adresatów, do których przepisy są kierowane, a przede wszystkim stopień ingerencji regulacji w konstytucyjne wolności i prawa³⁹.

Warto podkreślić, że nakaz dostatecznej precyzji przepisów nie ogranicza się wyłącznie do norm prawa karnego materialnego, ale ma zastosowanie także do przepisów proceduralnych⁴⁰.

Jeżeli spojrzymy teraz na normatywną przesłankę zastosowania regulacji z art. 378a § 1 k.p.k., to zważywszy na wyjątkowy charakter tego przepisu, jego represyjny charakter, a ponadto konsekwencje jego zastosowania dla konstytucyjnych praw i wolności oskarżonego i uprawnień obrońcy, należy uznać, że przesłanka ta została ujęta przez ustawodawcę zbyt szeroko. Nie bez znaczenia jest okoliczność, że jest to jedyna normatywna przesłanka zastosowania tego wyjątkowego trybu przeprowadzenia postępowania dowodowego⁴¹. Ustawodawca nie zadbał nawet o zapewnienie minimalnych wymogów precyzji. W efekcie, jakkolwiek chodzi o ograniczenie podstawowych gwarancji konstytucyjnych, organ procesowy ma zbyt szerokie pole do jej interpretacji, a praktyka stosowania przepisu stosunkowo łatwo może ulec wypaczeniu.

³⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 stycznia 2000 r., K 7/99; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2001 r., K 33/00; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 października 2003 r., K 53/02; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2006 r., K 33/05; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 listopada 2006 r., K 47/04; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 marca 2010 r., K 8/08; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 kwietnia 2011 r., K 4/09; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 stycznia 2013 r., P 46/09; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 lipca 2014 r., P 49/13; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 czerwca 2017 r., SK 35/15.

³⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 listopada 2010 r., K 19/06.

⁴⁰ Należy zgodzić się ze stanowiskiem P. Tulei i W. Wróbla (P. Tuleja, W. Wróbel, *Konstytucyjne...*, s. 260), że wymóg dostatecznej określoności kompetencji odnosi się także do środków podejmowanych w zakresie procedury karnej.

⁴¹ Trybunał Konstytucyjny w wyroku wydanym w pełnym składzie stwierdził: „Norma konstytucyjna nakazująca zachowanie odpowiedniej określoności regulacji prawnych ma charakter zasady prawa. Nakłada to na ustawodawcę obowiązek jej optymalizacji (...). Tym samym stopień określoności konkretnych regulacji podlega każdorazowej relatywizacji w odniesieniu do okoliczności faktycznych i prawnych, jakie towarzyszą podejmowanej regulacji” – wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 października 2009 r., Kp 3/09. Por.: wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 czerwca 2005 r., SK 56/04; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 marca 2010 r., K 8/08.

Nie wydaje się także, aby uregulowane w art. 378a k.p.k. ograniczenia praw oskarżonego i jego obrońcy były uzasadnione w rozumieniu art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, w szczególności spełniały warunek konieczności i proporcjonalności *sensu stricto*. Prawo do udziału w rozpoznawanej sprawie jest kluczowe dla realizacji konstytucyjnego prawa do obrony i konstytucyjnego prawa do sądu w aspekcie sprawiedliwości proceduralnej. Występujące przed wejściem w życie nowelizacji z 2019 r. ograniczenia wskazanych praw konstytucyjnych stanowiły wyważony kompromis pomiędzy realizacją prawa do obrony i prawa do sądu a konstytucyjnym prawem do rozpoznania sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki, także wywodzonym z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP. Wyjątkowość przypadków uregulowanych w art. 117 k.p.k. należało wówczas uznać za spełniające wymóg proporcjonalności wprowadzanych ograniczeń (art. 31 ust. 3 Konstytucji RP). Tym bardziej, że także wydawane na gruncie art. 117 k.p.k. orzecznictwo rygorystycznie interpretowało kodeksowe przypadki usprawiedliwiania obecności⁴². Co więcej, Kodeks postępowania karnego przed wejściem w życie nowelizacji z 2019 r. dopuszczał przesłuchanie świadków w trybie zabezpieczenia dowodu, a także przez sędziego wyznaczonego lub sąd wezwany (art. 396 § 2 k.p.k.), co stanowiło wystarczające zabezpieczenie przed problemami ze sprowadzeniem źródła dowodu w przyszłości. Autorzy nowelizacji z 2019 r. nie przedstawili żadnych badań, które wskazywałyby, że dotychczasowe instrumenty

⁴² Zob. przykładowo: postanowienie Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 14 maja 1992 r., II Akz 95/92; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 listopada 2002 r., III KKN 181/00; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 kwietnia 2004 r., V KK 321/03; wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 17 czerwca 2004 r., II AKa 177/04; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 lutego 2005 r., IV KK 370/04; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 2006 r., III KK 313/05; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 4 maja 2006 r., V KK 70/06; postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 17 sierpnia 2006 r., II AKz 540/06; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 11 stycznia 2007 r., V KK 330/06; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 listopada 2007 r., III KK 402/06; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 kwietnia 2007 r., V KK 218/06; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 kwietnia 2008 r., III KK 472/07; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 2008 r., V KK 324/08; postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 1 kwietnia 2009 r., II AKz 226/09; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 sierpnia 2009 r., V KK 30/09; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 kwietnia 2013 r., II KK 360/12; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 sierpnia 2014 r., SDI 27/14; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 września 2014 r., II K 43/14; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 stycznia 2016 r., V KK 321/15; wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 12 stycznia 2017 r., II AKa 411/16; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 13 stycznia 2017 r., SDI 72/16.

były niewystarczające. Nowo wprowadzony art. 378a k.p.k. burzy ten balans, gdyż nie odpowiada wymogom proporcjonalności wprowadzonych ograniczeń.

17. Prowadzenie postępowania dowodowego pod nieobecność oskarżonego lub jego obrońcy było w przeszłości przedmiotem wypowiedzi ETPC. Przy czym większość orzeczeń wydawano w związku z kontrowersyjnymi z punktu widzenia zasady równości broni (art. 6 ust. 3 lit d Europejskiej Konwencji Praw Człowieka⁴³), instytucjami świadka koronnego, świadka anonimowego i świadka *incognito*. Jakkolwiek ETPC w swoich orzeczeniach ostatecznie opowiadał się za dopuszczalnością wspomnianych konstrukcji prawnych, na przestrzeni lat orzecznictwo ETPC wykształciło kilka zasad, których przestrzeganie warunkuje dopuszczalność ograniczeń zasady równości broni w interesującym nas aspekcie:

- 1) konieczne jest umożliwienie oskarżonemu zadawania pytań, choćby w jednym stadium postępowania, chociażby w formie pisemnej, w celu weryfikacji prawdziwości i rzetelności zeznań oraz odniesienie się do treści złożonych przez świadka zeznań⁴⁴,
- 2) niedopuszczalne jest oparcie wyroku skazującego w głównej mierze na dowodzie z zeznań takich świadków⁴⁵,

⁴³ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, zwana Europejską Konwencją Praw Człowieka, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284, dalej: EKPC.

⁴⁴ Wyrok ETPC z dnia 2 sierpnia 2002 r. w sprawie *S.N. v. Szwecja*, skarga nr 34209/96. Przy czym do naruszenia art. 6 ust. 3 lit. d EKPC nie wystarczy samo wykazanie, że oskarżony lub jego obrońca nie mogli zadać pytań niektórym z nich. Koniecznym jest udowodnienie, że przesłuchanie to było niezbędne, aby ustalić prawdę, a zaniechanie tego wyrządziło szkodę, skutkując nieprawdziwymi ustaleniami faktycznymi i prawu do obrony – decyzja ETPC z dnia 31 sierpnia 1999 r. w sprawie *Emmanuelo v. Włochy*, skarga nr 35791/97; decyzja Komisji z dnia 11 marca 1982 r. w sprawie *X. v. Szwajcaria*, skarga nr 9000/80.

⁴⁵ Wyrok ETPC z dnia 19 grudnia 1990 r. w sprawie *Delta v. Francja*, seria A, nr 191A; wyrok ETPC z dnia 15 czerwca 1992 r. w sprawie *Lüdi v. Szwajcaria*, seria A, nr 238; A. Rzepliński, *Wyrok...*, s. 137–152; wyrok ETPC z dnia 23 kwietnia 1997 r. w sprawie *Van Mechelen i inni v. Holandia*, skarga nr 21363/93; wyrok ETPC z dnia 20 grudnia 2001 r. w sprawie *P.S. v. Niemcy*, skarga nr 33900/96; wyrok ETPC z dnia 2 lipca 2002 r. w sprawie *S.N. v. Szwecja*, skarga nr 34209/96; wyrok ETPC z dnia 14 czerwca 2005 r. w sprawie *Mayali v. Francja*, skarga nr 69116/01; wyrok ETPC z dnia 9 stycznia 2007 r. w sprawie *Gossa v. Polska*, skarga nr 47986/99.

3) ponadto, dowód z utajnionego świadka powinien być oceniany z wyjątkową ostrożnością⁴⁶.

Wracając na grunt polskiego Kodeksu postępowania karnego, należy wyrazić wątpliwość co do zgodności art. 378a k.p.k. z art. 6 ust. 3 lit d EKPC. Po pierwsze, wniosek o uzupełniające przeprowadzenie dowodu to nie jest wniosek o ponowne przeprowadzenie dowodu. Nawet więc w przypadku jego uwzględnienia zakres przesłuchania świadka może powodować, że będzie to czynność, która tylko w sposób iluzoryczny wypełnia konwencyjny wymóg umożliwienia zadawania świadkowi pytań. Po drugie, dyspozycja przepisu art. 378a k.p.k. nie ogranicza się do świadków, którzy już wcześniej zeznawali i którym strony mogły zadawać pytania na jednym z wcześniejszych etapów, co oznacza, że tytułowa regulacja może dotyczyć przesłuchania świadków, którzy będą zeznawać w danym procesie po raz pierwszy, co w zestawieniu z charakterem wniosku o uzupełniające przeprowadzenie dowodu oznacza, że w wielu przypadkach (choćby braku naruszeń gwarancji procesowych) przesłuchanie świadka staje się czynnością niepowtarzalną. Po trzecie, przepisy nie gwarantują, że wyrok nie zostanie oparty wyłącznie o dowody przeprowadzone w trybie, o którym mowa w art. 378a k.p.k. Po czwarte, odwołując się do wskazanych w uzasadnieniu projektu przykładów, kiedy to zdaniem polskiego ustawodawcy możliwe będzie zastosowanie regulacji z art. 378a k.p.k., niedopuszczalne w świetle orzecznictwa ETPC jest jakiegokolwiek antycypowanie tego typu okoliczności⁴⁷.

⁴⁶ Wyrok ETPC z dnia 9 października 2007 r. w sprawie *Rybacki v. Polska*, skarga nr 52479/99.

⁴⁷ W sprawie *Bricmont przeciwko Belgii* (wyrok ETPC z dnia 7 lipca 1989 r. w sprawie *Bricmont v. Belgia*, skarga nr 10857/84) ETPC stwierdził, że dopuszczalne jest odczytywanie protokołów zeznań świadka w przypadku istotnych utrudnień w wezwaniu świadka (tj. ciężka choroba, wyjazd), niemniej konieczne jest poczynienie wszelkich starań mających na celu odnalezienie świadka i wezwanie go, celem zapewnienia drugiej stronie możliwości przesłuchania go. W sprawie *Mayali przeciwko Francji* (wyrok ETPC z dnia 14 czerwca 2005 r. w sprawie *Mayali v. Francja*, skarga nr 69116/01) stwierdzono, że wprawdzie dopuszczalne w świetle art. 6 ust. 3 lit. d EKPC jest wydanie wyroku skazującego w oparciu o zeznania świadka, któremu ani oskarżony, ani jego obrońca nie mieli możliwości zadawania pytań w żadnym stadium postępowania (przygotowawczego i sądowego), ale tylko wówczas, gdy weryfikacja zeznań nie była możliwa z powodu braku możliwości ustalenia miejsca pobytu świadka, a odpowiednie władze prowadziły poszukiwania tej osoby z dołożeniem należytej staranności, przy czym nawet wówczas skazanie nie może opierać się wyłącznie na tych zeznaniach. Orzeczenia te należy uznać za w pełni aktualne na gruncie przepisu art. 378a k.p.k.

18. Czas na próbę oceny nowej regulacji. Niestety, nie wypada ona korzystnie. Celem art. 378a k.p.k. zgodnie z intencją ustawodawcy ma być przyspieszenie rozpatrywania spraw karnych. Czy cel ten zostanie osiągnięty? Wysoce wątpliwe. Nawet jednak jeżeli w statystykach da się zauważyć skrócenie czasu trwania postępowań sądowych, to kosztem gwarancji procesowych uczestników postępowania oraz obniżenia standardów konstytucyjnych i konwencyjnych do poziomu nieakceptowalnego w państwie demokratycznym. W efekcie wprowadzony przepis skutkować może wydawaniem wyroków niesprawiedliwych i prowadzić do ukarania osób niewinnych.

Regulacje normatywne obowiązujące przed wejściem w życie nowelizacji z 2019 r. wystarczająco zabezpieczały przed obstrukcją procesową ze strony uczestników postępowania, przejawiającą się w umyślnym niestawianiu się na rozprawę. Przepis art. 117 k.p.k. rygorystycznie regulował możliwość uznania nieobecności za usprawiedliwioną. Autorzy nowelizacji nie przedstawili żadnych badań, które wskazywałyby, że regulacje te były niewystarczające albo nieprawidłowo stosowane. Nawet jeżeli wadliwa była praktyka uznawania przez sądy obecności za usprawiedliwioną (na co nie tylko brak jakichkolwiek badań, ale dodatkowo nie ma to potwierdzenia w orzecznictwie), to wprowadzony przepis nie stanowi rozwiązania problemu.

Z kolei jeżeli intencją ustawodawcy było uczynienie z art. 378a k.p.k. instrumentu służącego zwalczaniu obstrukcji procesowej, to zamierzenia tego nie udało się zrealizować. Należało bowiem ograniczyć zastosowanie tego przepisu do dalszego etapu rozprawy, gdy z okoliczności wynika, że oskarżony lub obrońca nadużywają swojego niestawienia w celu przedłużania procesu.

Last but not least należy pamiętać, że Kodeks postępowania karnego stosuje się posiłkowo w wielu postępowaniach represyjnych, w szczególności w postępowaniach o charakterze dyscyplinarnym. Konsekwencje kar wymierzanych w tych postępowaniach niejednokrotnie wykraczają daleko poza ich ustawową rangę, mając – przykładowo w odniesieniu do sędziów – wpływ na dalsze losy zawodowe. Jednocześnie sądy dyscyplinarne pozbawione są wielu instrumentów dyscyplinujących świadków unikających ponownego stawienia w ramach uzupełniającego przeprowadzenia dowodu. Konsekwencje zastosowania trybu z art. 378a k.p.k. w tych postępowaniach mogą być nieodwracalne.

Pozostaje mieć nadzieję, że przepis art. 378a k.p.k. zostanie jak naj-
szybciej uchylony, a do czasu kiedy to nastąpi, rozważa sądów w sto-
sowaniu tej instytucji skutecznie ograniczy zastosowanie omawianej
regulacji.

Summary

The article presents the normative analysis of Article 378a of the Code of Criminal Procedure (k.p.k.) and discusses the following issues: the premises for, and the scope of evidentiary proceedings in the event of a justified absence of the accused or defence counsel, and the grounds for an appeal against the court's decision on the application of this mode of proceedings. The above-mentioned Article is also analyzed in the context of constitutional standard (i.e. Article 42 Section 2, Article 45 Section 1, Article 2, and Article 31 Section 3 of the Polish Constitution) and the case-law of the European Court of Human Rights. These considerations are supplemented by an examination of possible threats to procedural guarantees arising from the application of Article 378a k.p.k., as well as with *de lege ferenda* postulates. In summary, the author gives his assessment of the provision in question.

Keywords

the right of access to a court, presence at a trial, evidentiary proceedings, the right of defence, the right to a fair trial, procedural justice

Bibliography

- Artymiak G., „Instancja pozioma” jako jedna z propozycji usprawnienia postępowania karnego – uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*, w: *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tyłmana*, red. T. Grzegorzczuk, Warszawa 2011.
- Cieślak M., *Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne*, wyd. IV, w: *Marian Cieślak. Dzieła wybrane*, red. S. Waltoś, t. II, Kraków 2011.
- Drabik L., Kubiak-Sokoł A., Sobol E., Wiśniakowska L., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2019.
- Drajewicz D., *Nieobecność oskarżonego na rozprawie głównej (art. 376 k.p.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 5.
- Drajewicz D., *Nieobecność oskarżonego na rozprawie głównej (art. 377 k.p.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 2014, nr 7–8.
- Drajewicz D., *Nieobecność oskarżonego podczas ogłoszenia wyroku na rozprawie głównej*, „Przegląd Sądowy” 2014, nr 11–12.
- Gruszecka D., w: *Proces karny*, red. J. Skorupka, Warszawa 2017.
- Grzegorzczuk T., Tyłman J., *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2014.
- Koper R., w: *Proces karny*, red. K. Marszał, J. Zagrodnik, Warszawa 2017.

Postępowanie dowodowe w przypadku usprawiedliwionej nieobecności...

- Mały Słownik Języka Polskiego, red. S. Skorupka, H. Anderska, Z. Łempicka, Warszawa 1969.
- Marszał K., w: *Proces karny*, red. K. Marszał, J. Zagrodnik, Warszawa 2017.
- Murzynowski A., *Dyrektywa „audiatur et altera pars” w kodeksie postępowania karnego*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 5.
- Nawrot O., *Wprowadzenie do logiki dla prawników*, Warszawa 2017.
- Paluszkiewicz H., w: *Postępowanie karne*, Warszawa 2017.
- Petzel J., w: *Logika dla prawników*, red. A. Malinowski, Warszawa 2017.
- Ponikowski R., w: *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, Warszawa 2015.
- Rzepliński A., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 15.VI.1992 r., seria A238.17/1991/269/340 (dot. sprawy Lüdi przeciwko Szwajcarii)*, „Prokuratura i Prawo” 1995, nr 6.
- Skorupka J., w: *Proces karny*, red. J. Skorupka, Warszawa 2017.
- Sowiński P.K., *Ostatnie słowo oskarżonego (art. 406 k.p.k.)*, w: *Węzłowe problemy procesu karnego*, red. P. Hofmański, Warszawa 2010.
- Stachowiak S., *Rozprawa główna prowadzona pod nieobecność oskarżonego w polskim procesie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 4.
- Sygit B., *Ważny A., Prowadzenie rozprawy w trybie zwyczajnym pod nieobecność oskarżonego*, w: *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzczak, Warszawa 2011.
- Tuleja P., Wróbel W., *Konstytucyjne standardy prawa karnego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, w: *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, red. Z. Cwiągalski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll, Kraków 1994.
- Urbaniak M., *Prowadzenie rozprawy pod nieobecność oskarżonego – art. 377 k.p.k.*, „Prokuratura i Prawo” 2002, nr 3.
- Waltoś S., Hofmański P., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2018.
- Waltoś S., *Problemy kontradiktoryjności w procesie karnym. Kierowanie rozprawą sądową*, „Palestra” 1964, nr 10.
- Wiliński P., *Konstytucyjny standard prawa do sądu a proces karny*, w: *Węzłowe problemy procesu karnego*, red. P. Hofmański, Warszawa 2010.
- Wiliński P., *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Kraków 2006.
- Wolter W., Lipczyńska M., *Elementy logiki. Wykład dla prawników*, Warszawa – Wrocław 1976.
- Ziemiński Z., *Logika praktyczna*, Warszawa 2014.